

تألیف و تدوین کتاب در کتابخانه‌های دوره تیموری

غلامرضا امیرخانی^۱

چکیده: دوران حکومت تیموریان در ایران، علی‌رغم وجود جنگ‌ها و درگیری‌های گوناگون، مصادف است با رشد و گسترش کتابخانه‌ها به‌ویژه در دربار شاهان و شاهزادگان تیموری. از جمله دلایل رشد و رونق کتابخانه‌ها، استفاده‌ای است که محققان و مؤلفان از کتابخانه و منابع آن برای تألیف و تدوین آثار خود می‌کنند. غالب این آثار به سفارش امرا و یا دست‌اندرکاران کتابخانه‌ها صورت می‌پذیرفته است. از جمله مشهورترین نویسندگان و دانشمندی که در کتابخانه‌های سلاطین تیموری به خلق آثار خود پرداخته‌اند، می‌توان به: خواندمیر، شرف‌الدین علی‌پردی و غیاث‌الدین جمشیدکاشانی اشاره کرد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مقدمه

با فروپاشی دولت ایلخانان و ظهور تیمور، عصری آغاز می‌شود که آن را می‌توان "دوره تیموری" نام نهاد (۷۷۱-۹۱۱ ق.). نگاه سیاسی به این دوره از تاریخ ایران، فضایی پرآشوب و سرشار از جنگ و خونریزی و رقابت بین شاهزادگان را در برابر ما مجسم می‌نماید. اما از منظر دیگر و به‌ویژه از نگاه هنر، شاهد دوره‌ای هستیم که در برخی از موضوعات و به‌ویژه در هنرهای کتاب‌آرایی و نسخه‌پردازی در تمام ادوار تاریخی بی‌نظیر است. شاهان و شاهزادگان تیموری نه تنها حامی و پشتیبان هنر و هنرمندان هستند، بلکه خود هنرمند و ادیب و عالم به شمار می‌آیند. بایسنغر - که در غرب به شاهزاده کتابدوست مشهور است - کتابخانه‌ای عظیم را در محله باغ سفید شهر هرات بنا می‌نهد (۸۲۰ ق.) که به گفته دولت‌شاه سمرقندی "چهل کاتب خوشنویس در کتابخانه او به کتابت مشغول بودند"^۲. وی همچنین از خوشنویسان نامی عصر خود

۱. مدیرکل خدمات عمومی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

۲. دولت‌شاه سمرقندی تذکرة الشعراء، به کوشش محمد رمضانی، تهران: کلاله خاور، ۱۳۳۵، ص ۲۶۴

محسوب می‌شود که نمونه خط او را بر کتیبه‌های مسجد گوهرشاد مشهد می‌توان دید. شاهرخ، الغزیگ، ابراهیم سلطان، و حسین بایقرا از دیگر شاهان و شاهزادگان تیموری هستند که به ساخت کتابخانه‌ها و جمع‌آوری کتاب اشتیاق زاید الوصفی نشان می‌دادند.

در تبیین شکوه و جلال کتابخانه‌های تیموریان، عوامل مختلفی را می‌توان برشمرد. گروه نخست از این عوامل، ناظر به شرایط سیاسی - اجتماعی آن زمان است. رویکرد امرای تیموری به فرهنگ و نهادهای فرهنگی و علی‌الخصوص، اهتمام آنان به کتاب و کتابخانه صرفاً از روی فرهنگ دوستی و هنرپروری نبوده است، بلکه برخی ملاحظات سیاسی، از جمله کسب نوعی مشروعیت و اعتبار و همچنین رقابت با دیگر دربارها در این مسئله دخالت داشته است. دسته دوم از علل رشد و رونق کتابخانه‌ها را باید از میان فعالیت‌هایی که در این مکان‌ها صورت می‌پذیرفته، جست‌وجو نمود. واژه کتابخانه در این دوره با مفهومی که ما امروزه در ذهن داریم، یکسان نیست. فضای کتابخانه‌های تیموری را می‌توان چنین تصوّر کرد: کارگاهی باشکوه و مجهز از هنر کتاب‌آرایی که بهترین و زبده‌ترین نقاشان، خطاطان، صحافان، مذهبیان و دیگر نسخه‌پردازان، مشغول آفرینش شاهکارهایی از هنر کتابسازی هستند. آثاری که امروزه زینت‌بخش موزه‌های بزرگ جهان است.

از دیگر فعالیت‌هایی که در کتابخانه‌ها انجام می‌پذیرفته، نگارش آثاری بوده که به سفارش امرای تیموری و یا دست‌اندرکاران کتابخانه نوشته می‌شده است. بدیهی است با توجه به قرار داشتن کتابخانه‌ها در دربار سلاطین، دسترسی به مجموعه آنها کاری آسان نبوده است و اشخاصی اجازه استفاده از کتابخانه را داشته‌اند که یا خود صاحب منصبی بوده و یا اینکه به دستور مقامات، مشغول تحقیق و تالیف بوده‌اند.

با بررسی به عمل آمده از متون قرن نهم می‌توان پی برد، مهمترین منابعی که در کتابخانه‌ها تدوین می‌یافته، آثار تاریخی بوده است. این مسئله (تالیف کتب تاریخی در کتابخانه‌های سلاطین) باعث گردیده تا متون تاریخی این دوره، دچار نوعی حکومت محوری گردد. زیرا نویسندگان یا شغل دیوانی دارند و یا از توجه و انعام حکومت برخوردار هستند. آنچه که می‌نگارند به صورتی مستقیم به شخص سلطان، خانواده، و نزدیکان او مربوط می‌شود. نمونه بارز این مسئله را می‌توان در دوره سلطان حسین بایقرا مشاهده کرد. تعدّد و رونق کتابخانه‌ها در زمان این پادشاه ادیب و شاعر سبب گردیده تا آثار مربوط به وی به نحو قابل توجهی بیشتر از دیگر شاهان باشد. فخری هروی در مورد سلطان حسین بایقرا چنین می‌آورد: "در کار سلطنت آن حضرت، فضلا و هوشمندان تاریخ دو بیست نامه نوشته‌اند و در میان اهل عالم اظهر من الشمس

است".^۱

از آثار تاریخی دوره تیموری که تا زمان ما حفظ شده است، موارد متعددی را می‌توان ذکر کرد که در کتابخانه‌های آن دوره نگاشته شده است:

مورد اول، کتاب مشهور **ظفرنامه** است. این اثر در اصل، فتح‌نامه نام داشته که بعدها به قرینه کتاب تاریخی دیگر آن دوره یعنی **ظفرنامه شامی**، عنوان **ظفرنامه** یافته است. بنا به گفته دولت‌شاه سمرقندی، ابراهیم سلطان، والی فارس که کتابخانه عظیمی را در دربار خود بنا نهاده بود، مورخ برجسته قرن نهم، شرف‌الدین علی یزدی را به تالیف این کتاب تشویق نموده و در این راه برای گردآوری روزنامه‌هایی که در کتابخانه‌های سایر امرا مضبوط بوده و همچنین تحقیق از معمرین و شهود عینی وقایع، تحمل و خرج فراوان کرد تا به همت وی تالیف **ظفرنامه** به اتمام رسید.^۲ تاریخ تالیف این اثر، ۸۲۸ و موضوع آن، تاریخ زندگانی تیمور و نیز وقایع مربوط به چند سال پس از درگذشت او، به‌ویژه حکومت خلیل، نوه تیمور و رقیب سرسخت شاهرخ است.^۳ نویسنده برجسته و نامی دیگر این دوره غیاث‌الدین بن هماد الدین مشهور به خواندمیر، صاحب تاریخ مشهور "**حبیب‌السیر**" است.

خواندمیر را باید آخرین حلقه از زنجیره‌ای دانست که مکتب تاریخ‌نویسی هرات نامیده می‌شود. این مکتب توسط خواندمیر با تاریخ‌نگاری صفوی و همچنین تاریخ‌نگاری تیموریان هند پیوند یافت. مشوق اصلی و پشتیبان قدرتمند او، امیرعلیشیر نوایی، وزیر دانشمند و ادب‌پرور دربار سلطان حسین بایقراست.

کتابخانه امیرعلیشیر نوایی از مهمترین کتابخانه‌های زمان خود محسوب می‌گردیده و مشتمل بر تعداد زیادی از نقایس کتب و رسایل بوده که به وسیله ماهرترین خوشنویسان و تذهیب‌کاران نوشته شده و تزیین گردیده بود.^۴ رئیس کتابخانه امیرعلیشیر نوایی، شخصی به نام حاج محمد نقاش مشهور به ذوالفنون بوده است.^۵

بنا به نقل متون تاریخی، هنگامی که امیرعلیشیر نوایی، استعداد خواندمیر را می‌بیند، او را به

۱. فحری هروی. **تذکره روضه السلاطین**، به کوشش عبدالرسول حیاامبور، تهران: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران، ۱۳۴۴، ص ۳۹.

۲. احسان یارشاطر. **شعر فارسی در عهد شاهرخ**، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۴، ص ۶۸.

۳. این کتاب با مشخصات زیر چاپ شده است: شرف‌الدین علی یزدی. **ظفرنامه**، به کوشش محمد عباسی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۳۶، ج ۲.

۴. معین‌الدین زمجی اسفرازی. **روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات**، به کوشش محمد کاظم امام، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۸، ص ۲۹.

۵. خواندمیر. **حبیب‌السیر**، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۳۴۸.

نزد خود فرا می‌خواند و از وی می‌خواهد با استفاده از منابع موجود در کتابخانه، به تألیف و تدوین کتاب بپردازد. برخلاف نظر دکتر عبدالحسین نوایی که معتقد است خواندمیر به تمام کتابخانه امیرعلیشیر نوایی دسترسی داشته است^۱، باید گفت وی فقط مجاز به استفاده از منابع تاریخی آن کتابخانه بوده و شاهد این سخن، گفته خود خواندمیر است:

“بعضی از غرایب حکایات را بر وجهی القا می‌کرد که به شرف استحسان اقتران می‌یافت و انوار عنایات آن حضرت به و جنات احوال این شکسته بال می‌تاخت و روز به روز این صورت سمت ازدیاد می‌گرفت و ساعت به ساعت این حالت صفت استکمال می‌پذیرفت تا در سال نهصد و چهار... هر کتابی که مشتمل بر فن تواریخ و اخبار بود و در کتابخانه معموره آن بزرگوار موجود بود، تسلیم این بی‌بضاعت نمودند و به مطالعه آنها ترغیب و تحریص فرمودند”^۲.

البته این مسئله طبیعی به نظر می‌رسد و نباید توقع داشت که امیرعلیشیر نوایی کتابخانه مهم خود را کاملاً در اختیار جوانی بیست و چند ساله و تازه وارد قرار دهد. به هر حال خواندمیر در مدت شش ماه، تألیف کتاب “خلاصه الاخبار فی بیان الاحوال الاخیر” را با استفاده از منابع تاریخی کتابخانه امیرعلیشیر نوایی به انجام می‌رساند. وی مراتب قدردانی از مخدوم خود را چنین بیان می‌دارد:

“اما عالم السر و الخفیات آگاهست که اگر نه یمن اعتنا و حسن اهتمام عالیحضرت خداوندگاری هدایت شعاری [منظور امیرعلیشیر نوایی است] بودی آنچه در قرب شش ماه نوشته شده به مدت شش سال به اتمام نرسیدی”^۳.

در بررسی نسخه‌های به‌جا مانده از قرن نهم، به مواردی بر می‌خوریم که عبارت “برسم خزانه السلطان...” در آن درج شده است. این عبارت، که غالباً در شمس‌الابتدای کتاب قرار می‌گرفته، بیانگر تألیف کتاب برای کتابخانه‌های دربار تیموریان است. از جمله این آثار، کتاب “انیس الناس” را می‌توان نام برد. این کتاب که متنی اخلاقی و اندرزگونه دارد، تألیف شخصی به نام “شجاع” است که متأسفانه منابع تاریخی، آگاهی‌های بیشتری پیرامون زندگی او ارائه نکرده‌اند.^۴ کتاب در سال ۸۳۰ نوشته و در بیست فصل تدوین شده است:

گفتند آنکه درباب آداب معیشت دنیا و شروط ملازمت اکابر کبری... کتابی در اخلاق انشا کنی به رسم کتب خانه آن حضرت... این کمیته نیز به حکم المأمور

۱. عبدالحسین نوایی. فهرست رجال حبیب السیر. تهران: مجله یادگار، ۱۳۲۴، ص و (مقدمه)

۲. خواندمیر. خلاصه الاخبار فی بیان الاحوال الاخیر. نسخه خطی کتابخانه ملک.

۳. عبدالحسین نوایی. فهرست رجال حبیب السیر، ص به (مقدمه).

۴. شجاع. انیس الناس، به کوشش ایرج افشار، تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰.

معذور به این امر مشغول گشت... این کتاب مؤلف و محرر گردانید مشتمل بر بیست فصل و نام آن انیس الناس نهاد^۱.

از این اثر، نسخه خطی با ارزشی به شماره ۹۵۱۸ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی وجود دارد که در شمس اول کتاب، عبارت زیر به چشم می خورد:

"برسم خزانه السلطان الاعظم الاعدل معیث الدنيا و الدین ابو الفتح ابراهیم سلطان"

این نسخه بعدها به کتابخانه شاهرخ - پدر ابراهیم سلطان - منتقل شده است زیرا در یکی از صفحات میانی آن و در حاشیه بیرونی مهر کتابخانه شاهرخ دیده می شود. عبارت حک شده بر روی مهر چنین است: "من کتب خزانه السلطان الاعظم شاهرخ بهادر"

نمونه دیگر، نسخه ای از کتاب "تاریخ حمزه بن حسن اصفهانی" است که در سال ۸۳۴ و برای کتابخانه بایسنقر تهیه شده است. این نسخه که به شماره Or2273 در کتابخانه بریتانیا نگهداری می شود، عبارت زیر را در شمس ابتدای خود دارد:

"برسم خزانه الکتب السلطان الاعظم الاعدل الاکرم بایسنقر بهادر خان خلد الله تعالی ملکه و سلطانه"^۲ از آثار برجسته قرن نهم در حوزه ریاضیات و نجوم می توان به کتاب "المفتاح فی الحساب" تالیف ریاضیدان نامی ایران، غیاث الدین جمشید کاشانی (وفات ۸۳۲) اشاره کرد. وی که بخش مهمی از فعالیت های علمی خود را در سمرقند و در رصدخانه باشکوه الغ بیگ انجام داده است، در سال ۸۳۰ و به سفارش کتابخانه الغ بیگ، کتاب "المفتاح فی الحساب" را تالیف می نماید.^۳ نمونه دیگری که در کتاب "معماری تیموری در ایران و توران" از کتابخانه الغ بیگ ذکر گردیده نیز جالب توجه است:

در کتابخانه ملی فرانسه یک رساله بی نام درباره ساختهای هندسی وجود دارد که ضمیمه نسخه ای از آثار ابو الوفا بوزجانی است. این رساله برای کتابخانه الغ بیگ نوشته شده بود تا بنایان و افزارمندان که برای این شاهزاده تیموری در آنجا مشغول کار بودند، بتوانند به آن مراجعه کنند. البته پاره ای بر این اعتقاد هستند که مؤلف این رساله، شاگرد بوزجانی بوده که در این صورت باید تألیف آن به قرن پنجم نسبت داد. ولی بنابر شواهد موجود، حداقل قسمت هایی از آن در دوره تیموری تنظیم شده است. بخشی از این رساله به زبان روسی نیز ترجمه شده است.^۴

۱. همان، ص ۱۱

2. Ronald W.Ferrier. *The Arts of Persia*, New Haven: Yale University Press. 1989. P.232

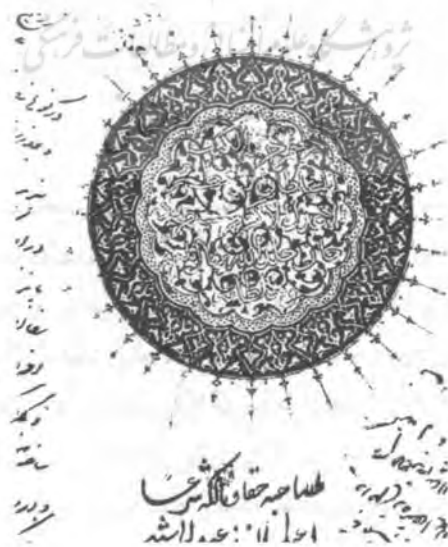
۳. ولادیمیر بار تولد. *الغ بیگ و عصر او*. ترجمه حسین احمدی پور، تبریز: چهر، ۱۳۳۴، ص ۲۱۹.

۴. گلنیک، لیرا، ویلیر، دونالد. *معماری تیموری در ایران و توران*، ترجمه کرامت الله افسر و محمد یوسف

کیایی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴، ص ۲۱۹.

صفحه اول کتاب انیس الناس، نسخه خطی کتابخانه مجلس

شمسه ابتدای نسخه‌ای از تاریخ حمزة بن حسن اصفهانی موجود در کتابخانه بریتانیا

که در برگرفته عبارت زیر است:

”بوسم خزانه الكتب السلطان الاعظم الاعدل الاكرم باسنقر بهادرخان خلدالله تعالى ملكه و سلطانه“

مآخذ

۱. دولتشاه سمرقندی. *تذکرة الشعراء*. به کوشش محمد رضائى، تهران کلاله خاور، ۱۳۵۵.
۲. هروى، فخرى. *تذکرة روضة السلاطين*. به کوشش عبدالرسول خيامپور. تهران: مؤسسه تاريخ و فرهنگ ايران، ۱۳۴۴.
۳. پارشاطر، احسان. *شعر فارسى در عهد شاهرخ*. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۴.
۴. زمجى اسفرازى، معين الدين. *روضات الجنات فى اوصاف مدينة هرات*. به کوشش محمدکاظم امام. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۸.
۵. خواندمير. *حبيب السير*. به کوشش محمددبير سياقى. تهران: خيام، ۱۳۶۲.
۶. نوايى، عبدالحسين. *فهرست رجال حبيب السير*. تهران: مجله يادگار، ۱۳۲۴.
۷. خواندمير. *خلاصة الاخبار فى بيان الاحوال الاخيار*. نسخه خطى کتابخانه ملك
۸. شجاع. *انيس الناس*. به کوشش ايرج افشار. تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰.
۹. همان، ص ۱۱.
۱۰. بارتولد، و لاديمير. *الغريگ و عصر او*. ترجمه حسين احمدپور. تبريز: مهر، ۱۳۴۴.
۱۱. گللمبک، ليزا؛ ويليز، دونالد. *معمارى تيمورى در ايران و توران*. ترجمه كرامت الله افسره، محمد يوسف كيانى. تهران: سازمان ميراث فرهنگى كشور، ۱۳۷۴.